

UOT-811.512.162

Səhifə: 197-201

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.197>

Sürəyya Hacıyeva
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: haciyeva.78s@mail.ru

TƏSADÜFİ OMONİMLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Omonimlik tarixi kateqoriya olub, dilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, dilin təbiətinə uyğun olaraq əmələ gəlmiş, əsrlər boyu mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və dildə özünəməxsus yer tutmuşdur. Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa təsadüfi omonimləşən-əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tip omonimləri omoqraf, omofon, omofon və leksik-qrammatik növlərə ayırmaq olar. Bunlara omionimə oxşar söz qrupları da deyilir.

Başqa dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində omonimlərin bir qismi nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi hesabına əmələ gəlir. Bu proses qanunauyğun bir hadisədir. İsimlərin atributivləşməsi, adverbiallaşması və sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində dilimizdə külli miqdarda leksik-qrammatik omonimlər yaranmışdır.

Açar sözlər: omonimlər, omonimlərin mənşəyi, leksik omonimlər, ixtisarların omonimliyi, sintaktik yolla yaranan omonimlər.

Giriş: Omonimlik tarixi kateqoriya olub, dilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, dilin təbiətinə uyğun olaraq əmələ gəlmiş, əsrlər boyu mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və dildə özünəməxsus yer tutmuşdur. Mənbələrdə omonimlərlə bağlı bir çox elmi-nəzəri tədqiqatlar vardır. Bu baxımdan V.V.Vinoqradovun, O.S.Axmanovun, S.Cəfərovun, Z.Tağızadənin, Ə.Dəmirçizadənin, M.Hüseynzadənin, H.Həsənovun və başqalarının mülahizələri maraq doğurur. Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində omonimləşmə hadisəsi qədim tarixə malikdir. Bədii təfəkkürün məhsulu kimi təzahür edən omonim sözlər, fikrin daha obrazlı, təsirli və emosional ifadəsindəki rolu, həmçinin bədii nitqdə cinas yaratması ilə bağlıdır. Görkəmli dilçi-alim S.Cəfərov omonimlərin mənşəcə növlərini tədqiq etmiş, eyni zamanda daxili və xarici omonimlərdən söhbət açmış, leksik omonimlərə oxşayan omofonlardan, omofonlardan və omoqraflardan omonimlərin növləri kimi bəhs etmişdir. Müasir Azərbaycan dili kitabının 2007-ci il nəşrində S.Cəfərov bu qrup sözləri “təsadüfi omonimləşən-əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər” kimi təqdim etmiş, onları “omionimə oxşar söz qrupu” adlandırmışdır. Digər bir alimimiz H.Həsənov da omofon, omoqraf və omofonlardan omonimlərin növləri kimi deyil, “omionimlərə oxşar sözlər” kimi təqdim etmiş və bunu “omionimik hadisə” adlandırmışdır. Qeyd edək ki, buraya paronimləri, enantiosemiyanı da aid edir. A.Qurbanov isə H.Həsənovun tam əksinə olaraq, leksik omonimlərlə birgə, fonetik omonimləri- omofonları və morfoloji omonimləri-omofonları da omonim sözlərin növü hesab etmişdir. O, yazır: “Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri mövcuddur: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omofonlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər” [1, s.328] İ.V.Arnold ingilis dili omonimlərinin təsnifatında əsas fərqli cəhət kimi demək olar ki, omofon və omoqrafların omonimlərin xüsusi növü kimi ayrıca qeyd etməsidir. Məsələn, o omonimlərin ən geniş yayılmış təsnifatının üç əsas növünü - tam omonimləri, omofonları (homophones) və omografları (homographs) əhatə etdiyini yazır. “Dilçiliyin obyektı səs dili olduğu üçün omografların omonimiyadan ayrı saxlanmalı olan bir fonem olduğu tez-tez mübahisə edilmişdir. Bu baxışı çətin ki, qəbul etmək olar...Odur ki, dilçilər forma eyniliyi və məzmun müxtəlifliyi hallarını təhlil edərkən sözlərin həm yazılışını, həm də tələffüzünü nəzərə almalıdır” [2].

Azərbaycan dilində omonimləri araşdırmış dilçilərin bir çoxu əsasən dilimizdə omonimlərin üç əsas növünü fərqləndirir: leksik, qrammatik və leksik-qrammatik. Belə bölgü dilimizdə həmin omonim növlərinin üstünlük təşkil etdiyini deməyə əsas verir. Məlum nəzəri-lingvistik mülahizələrə əsasən başlanğıc formada olan sözlərlə qrammatik şəkilçili leksik vahidlərin omonimliyi leksik-qrammatik omonimlərə aid edilir. *Leksik-qrammatik omonimlərin səciyyəvi cəhəti odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına omonim hüququ qazanır* [3, s.26]. Məsələn: Dağdan yel əsir yenə, Səbrimi kəsir yenə. Gəldin məni eylədin, Yolunda əsir yenə. Bayatının birinci misrasındakı “əs” feili indiki zaman -ır şəkilçisi qəbul edərək, dördüncü misradakı “əsir” ismi ilə omonim (leksik-qrammatik) olmuşdur.

Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa təsadüfi omonimləşən-əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tip omonimləri omoqraf, omofon, omofon və leksik-qrammatik növlərə ayırmaq olar. Bunlara omionimə oxşar söz qrupları da deyilir. Buları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

Omoqraflar. Azərbaycan dilində omoqraflar sayca az olan leksik vahidlərdir. Omoqraflar yazılışca eyni, səslənməsinə görə müxtəlif olan leksik vahidlərin mətn daxilində qarşılaşdırılması əsasında yaranır. Belə sözlərin omonimliyi təsadüfi olur və onlar müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Məsələn:

Mən aşıq qızıl alma,
Yollara düzül, alma.
Əsil al çirkin olsun,
Bədəsil gözəl, alma.
* * *

Sürüdən tez ayırıb, əlli qoyun,
Dedi ki, bunları yol üstə qoyun. (H.Ə.Şirvani)

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, burada təsadüfi uyğunluq nəticəsində omonimlik yaranmışdır ki, belə sözlər də omonim sayıla bilməz.

Omofonlar. Omofonlar, omoqraflardan fərqli olaraq yalnız səslənməsinə görə eyniyyət təşkil edir. Odur ki, bunlar bəzən fonetik omonimlər də adlanır. Omofonlar mətn daxilindən məlum olur və müvəqqəti yaranır. Belə omonimləşən sözlərə ən çox ağız ədəbiyyatında, aşıq yaradıcılığında daha çox təsadüf olunur. Məsələn:

Aşıqəm buda məni.
Ağaca al buda məni,
Gör nə günə qalmışam,
Bəyənmir bu da məni.
* * *

Əzizinəm güləllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan güləllər.
* * *

Piyalən dolu xubdur,
İçməyə dolu xubdur.
Dost gəzən yeri gördüm,
Gözlərim doluxubdur.

Nümunələrdə qeyd edilən buda – bu da, dolu xubdur – doluxubdur, gül əllər – güləllər ifadələri birləşmələrinə görə eyniyyət təşkil etdiyi üçün omofonlar adlanır. Onu da qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatında natamam (yarımçıq) omonimlər adı altında morfoloji yolla əmələ gələn omonimlərdən də bəhs edir. (2., 10., 11)

Omoformlar. Omoformlar qrammatik dəyişikliyə məruz qalan sözlərin oxşarlığına deyilir. *Omoformların semantikasi və formalaşma xüsusiyyətləri göstərir ki, onları leksik-qrammatik omonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Omoformlar morfoloji əlamətlərin (qrammatik şəkilçilərin)*

köməyi ilə yaranır. 5. Omoformlarda da omonimlər kimi müxtəlif mənaları ifadə edən sözlərin səs tərkibləri bir-birinə uyğun gəlir. Lakin onların omonimliyi təsadüfidir və yalnız mətn daxilində omonimlər kimi nəzərə çarpır. Mətdən kənarında isə belə sözlər omonimlik xüsusiyyətini itirir. Çünki omoformların omonimliyi qrammatik şəkilçilər hesabına təmin edilir. Omoformlar ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılır və ən çox mətdə üslubi çalarlıq, emosionallıq yaratmaq üçün işlənilir və bilərəkdən bu üsula müraciət olunur. Məsələn: Aşıqəm belə bağlar, Kəmərin belə bağlar. Üzmədim gül qonçasın, Kor olsun belə bağlar. və ya

Gözlərin kimi gözlər?
Kim bilir, kimi gözlər?
Nə qaşın kimi qaş var?
Nə gözün kimi gözlər.

Birinci misalın ilk misrasındakı bağ sözü isim olub, cəm şəkilçisi (-lar), ikinci misradakı bağlar sözü isə feil (bağla) olub, kökünə III şəxs təkdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi əlavə edilməklə, qrammatik şəkilçilər vasitəsilə omoform olmuşdur. İkinci nümunədən görüldüyü kimi göz sözündə heç bir omonimlik yoxdur. Lakin bu söz birinci nümunədə olduğu kimi, cəmlik bildirən -lər şəkilçisini və isimdən feil düzəldən -la, -lə şəkilçisini, habelə qeyri-qəti gələcək zaman əlaməti olan -ar, -ər şəkilçisini qəbul etdikdən sonra müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Mətdə qafiyə və ahəng xatirinə gözləyər deyil, gözlər şəklində işlənmişdir.

Göründüyü kimi, omoformların yaranması üçün qrammatik dəyişikliklər əsasdır. Yalnız qrammatik dəyişikliklər nəticəsində sözlərdə oxşarlıq yaranır. Məsələn,

Əlli I sifət	-əli olan
Əlli II say	-50 rəqəmi
Donluq I isim	-maaş mənasında
Donluq II sifət	-parça mənasında

Leksik-qrammatik omonimlər. Omoformlar kimi leksik-qrammatik omonimlər də sözlərdə qrammatik dəyişiklik olunmaqla təsadüfi eyniyyət təşkil edən, omonimləşən leksik vahidlərdir. Lakin omoformlardan fərqli olaraq burada qarşılaşdırılan sözlərdən biri nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə morfoloji əlamət qəbul etməklə öz qarşılığına şəkilcə və səslənməsinə görə omonim olur. Məsələn:

Sən yetim, mən də yetim,
Asta get, mən də yetim.
Sən getdin muradına yetdin,
Qoy gedim, mən də yetim.

Bu bənddə yetim sözünün kökü (feil) yet(-mək) olub, morfoloji əlamət qəbul etmiş və birinci misradakı yetim ismi ilə omonimləşmişdir. Və ya,

Əzizinəm gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.

Bu nümunədə də birinci misradakı gündə sözündə yerlik hal şəkilisi qəbul etmiş gün ismi, dördüncü misradakı gündə “hər gün” mənasında olan zərf nitq hissəsinə yazılış və səslənməsinə görə uyğun gəlmiş leksik-qrammatik omonim olmuşdur.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz köklərinin omonim olub-olmamasından asılı olmayaraq, morfoloji əlamət qəbul etmiş sözləri qrammatik cəhətdən omonimləşən sözlər də adlandırmaq olar.

Bir sıra tədqiqatçılar sintaktik yolla yaranan omonimlərdən bəhs edirlər. Bu yolla yaranan omonimlər haqqında dilçilikdə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Araşdırıcılardan bəziləri sintaktik səviyyədə omonimliyin olmamasını, digər qrup dilçi-alimlər isə hətta ayrı-ayrı cümlələrində belə omonimliyiindən söhbət açırlar.

Böyük rus dilçiləri L.A.Bulaxvski və V.V.Vinoqradov belə fikrə gəlmişlər ki, sintaktik səviyyədə omonimlik ola bilməz və bacardıqca bu ifadədən qaçmaq lazımdır. [6, s.4]

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik yolla yaranan omonimliyin xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır. H.Həsənov tədqiqat əsərində bu üsulla yaranan omonimləri əsasən yanaşma əlaqəsi ilə cərgə əmələ gətirməsini qeyd edərək bir sıra misallarla fikrini izah edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, aypara (bir-iki günlük ay), aypara (qadın bəzəyi) sintaktik yolla yaranan omonimlərdir. [7,s.22]. Bizim fikrimizcə, burada omonimlik yoxdur. Çünki qadın bəzəyi kimi işlədilən aypara fiquru elə aypara (bir-iki günlük ay) şəklindədir və bunlar arasında semantik əlaqə qırılmamışdır. Bu baxımdan da yanaşma əlaqəsi əsasında cərgə əmələ gətirən sintaktik omonimlər mübahisə doğurur. Tədqiqatçının mürəkkəb ixtisarlardan ibarət sintaktik yolla yaranan omonimlərdən bəhs etməsinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, ümumiyyətlə, ixtisarlar türk dillərinə xas xüsusiyyət deyil və bu barədə söhbət belə gedə bilməz. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində bəzən qeyri-elmi ixtisarlara da təsadüf olunur. Digər tərəfdən isə bu tipli ixtisarlar məndə anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, “AXC bildirmişdir ki.....” ifadəsində söhbətin Azərbaycan Xalq Cəbhəsindən yoxsa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən getməsi məlum olmur. Belə ifadələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Söz birləşmələrinin omonimliyinə gəldikdə isə Həsərət Həsənova görə məcazi mənada işlədilən söz birləşmələri müstəqim mənalı söz birləşmələri ilə sintaktik səviyyədə omonimlik yaradır [7, s. 22-23]. Bizim fikrimizcə, bunu da sintaktik yolla yaranan omonimlər kimi qeyd etmək mübahisəli görünür. Sintaktik omonimliyin meyarı omonim söz birləşməsinə uyğun gəlmədiyindən, biz söz birləşmələrinin omonimliyinə qəbul etmirik. Belə olduğu təqdirdə omonim cümlələrdən söhbət açmaq qeyri-mümkündür.

Beləliklə, nəticə etibarilə omonimlər, əsasən aşağıdakı hallarda meydana gəlir: 1. Çoxmənalılıqdan törəmə: qızıl (metal) - qızıl (qırmızı); 2. Təsadüfi səs uyğunluğu: bürc (qüllə) - bürc(ulduz qrupu); 3. Evfemizm yolu ilə: piyada (ayaqla getmək)-piyada (evfemizm, savadsız); 4. Antonomaziya ilə: Hacı Qara (ad) - Hacı Qara (xəsis) 5. Alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər: bar (farsca məhsul),bar (farsca yük), bar (ingiliscə qəlyanaltı, kafe).

Nəticə: Bizim fikrimizcə, ümumi və xüsusi isimlərin bir-birinə keçməsi, eləcə də toponimiya yolu ilə yaranan, eyni cür səslənən sözlər omonim sayıla bilməz. Bu tipli sözlər dildə azlıq təşkil edir və bir məna növünə malik deyildir. Başqa dillərdən fərqli olaraq. Azərbaycan dilində omonimlərin bir qismi nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi hesabına əmələ gəlir. Bu proses qanunauyğun bir hadisədir. İsimlərin atributivləşməsi, adverbiallaşması və sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində dilimizdə külli miqdarda leksik-qrammatik omonimlər yaranmışdır. Məsələn: buynuzlu (buynuzu olan, sifət), buynuzlu (yem bitkisi, isim); sarı (rəng, sifət), sarı(tərəf, qoşma) və s. Burada paronimlər haqqında da qısaca məlumat vermək yerinə düşərdi. Çünki, paronimlər tələffüz etibarilə omofonlara çox yaxındır. Bunlar arasında fərq ondadır ki, omofonlarda bir sıra sözlər təsadüfən müəyyən birləşməyə uyğun gəlib omonimləşir. Paronimlər isə müxtəlif cür yazılır və səslənmələri arasında ciddi fərq olmur. Hətta bəzi hallarda eyni cür tələffüz olunur. Məsələn, mətn (yazı parçası), mətn (güclü, dözümlü); surət –sürət, əmr-əmir, əsr-əsir və s.

Göründüyü kimi, omonimlər dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, səs tərkiblərinə görə müəyyən oxşarlığı olan, müxtəlif anlamlı sözlər olub, dilçiliyin mürəkkəb problemlərindəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan Ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, s.295
2. <https://studfile.net/preview/3846076/page:52/#67> -Arnold I.V. The English Word.doc.
3. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
4. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.244
5. АМЕА Müasir Azərbaycan dili II c. Leksikologiya s. 633
6. В.Виноградов. Об омонимах и смежных явления. «Вопросы языкознания» №1, Москва, 1960.
7. H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. BDU nəşri, Bakı, 2001 s. 58
8. Tağızadə, X.S.Xocayev. Müxtəsər üslubiyyat, orta məktəb üçün. Azərnəşr, tədris-pedaqoji şöbəsi. Bakı, 1933.
9. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008 s.164

10. <https://aem.az/index.php?newsid=793>.

11. <http://82.194.16.162:8080/xmlui/bitstream/handle/>.

Сурейя Гаджиева

Случайные омонимы и их характеристика

Резюме

Омонимия была категорией для истории и имела большое значение в развитии языка. Оно сформировалось согласно природе языка, прошло сложный путь развития на протяжении веков и заняло в языке особое место. В нашем языке, кроме лексических омонимов, существуют еще лексические единицы, омонимизируемые случайным образом - которые на самом деле не являются омонимами, претерпевают определенные морфологические изменения и приобретают другие характеристики. Омонимы этого типа можно разделить на омограф, омофон, гомоформу и лексико-грамматические типы. Их еще называют омонимичными группами слов.

В отличие от других языков, некоторые омонимы в азербайджанском языке образуются за счет перехода частей речи. Этот процесс является законным событием. В результате приписывания существительных, адвербиализации и субстантивации прилагательных в нашем языке появилось большое количество лексико-грамматических омонимов.

Ключевые слова: *Омонимы, происхождение омонимов, лексические омонимы, омонимы сокращений, синтаксически образованные омонимы*

Sureyya Hajiyeva

Accidental homonyms and their characteristics

Summary

Homonymy was a category for history and was of great importance in the development of language. It was formed according to the nature of the language, went through a complex path of development over the centuries and occupied a special place in the language. In our language, in addition to lexical homonyms, there are also lexical units that are randomly homonymised - which in fact are not homonyms, undergo certain morphological changes and acquire other characteristics. Homonyms of this type can be divided into homograph, homophone, homoform and lexico-grammatical types. They are also called homonymous groups of words.

Unlike other languages, some homonyms in the Azerbaijani language are formed due to the transition of parts of speech. This process is a legal event. As a result of the attribution of nouns, adverbialization and substantivization of adjectives, a large number of lexical and grammatical homonyms appeared in our language. It was formed according to the nature of the language, went through a complex path of development over the centuries and occupied a special place in the language. In our language, in addition to lexical homonyms, there are also lexical units that are randomly homonymised - which in fact are not homonyms, undergo certain morphological changes and acquire other characteristics.

Key words: *Homonyms, origin of homonyms, lexical homonyms, homonyms of abbreviations, syntactically formed homonyms*

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

***professor İ.Hacıyeva
fil.e.d. R.Həbibli***